



# TÜRK

2019, Yıl/Year: 7, Sayı/Issue:17, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi  
*TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal*

Geliş Tarihi / Date of Received: **05.05.2019**


Kabul Tarihi / Date of Accepted: **28.05.2019**

Sayfa / Page: **249-266**

**Research Article / Araştırma Makalesi**

Doi: <http://dx.doi.org/10.12992/TURUK742>

Yazar / Writer:

 **Dr. Hasan İsi**

Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili  
Doktora Programı

[hasanisi21@yahoo.com.tr](mailto:hasanisi21@yahoo.com.tr)

## **MANİHEİST-BUDİST VE İSLAMÎ TÜRKÇE METİNLERDE kerkün-~kertgün- ~kirtgün- FİİLİ VE TÜREVLERİ ÜZERİNE**

### **Öz**

II. Köktürk Kağanlığının devamı olan Uygurlar, Türk kültürü ve diline büyük hizmetler etmiştir. Uygurlar, Eski Türk dini olarak bilinen inanç sisteminden İslamiyet'e kadar Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık gibi dinleri benimseyerek bağlı buldukları din dairesi içerisinde kültürel ve dinî faaliyetlere büyük önem vermiştir. Kültürel ve dinî faaliyetler temelinde Çince, Soğdca, Toharca ve Tibetçe gibi dillerden Budizm temelli dinî metinleri Türk diline aktaran Uygurlar, birçok eseri dilimize kazandırmıştır. Özellikle Uygur rahiplerinin içerisinde yer aldığı tercüme faaliyetleri neticesinde, Budizm'e ait dinî terimlere, halka bu dini basitçe ve bildiği dille anlatma amaçlı Türkçe karşılıklar verilmiştir. Bu anlayış neticesinde gelişen Türkçe bilinci ile Budizm'e ait dinî terimlere Türkçe karşılıklar verme amacı her dönem sürdürülmüş ve devamında Türk dilinin dinî terminolojisi oluşturulmuştur. İslamiyeti anlama adına Karahanlı Türklerinin de *KB*, *AH* vb. gibi dönem eserlerinde Uygur döneminde oluşturulan bu dinî terminolojiden faydalanmaları, bahsedilen dinî terminolojinin çeşitli dinleri anlatmaya yetkin söz varlığının olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda çalışma, Eski Uygur Türkçesi dönemine ait Maniheist-Budist eserlerde yer alan ve özellikle Budizmde Sanskritçe *śraddha* terimine karşılık gelen "iman etmek, inanmak" anlamlı *kerkün-~kertgün-~kirtgün-* fiili ve türevlerine dayanan dinî terminolojiye

dayanmaktadır. Ayrıca, çalışmada Uygur Türkçesi yazı geleneğini sürdüren Karahanlı Türkçesi başta olmak üzere, *kertün-~kertgün-~kirtgün-* fiilinin ve türevlerinin İslamî metinlerdeki örneklerine de yer verilerek İslamiyetle beraber ortaya çıkan yeni din anlayışına değinilmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Budizm, Maniheizm, Dinî Terminoloji, kertgünç, imân.

**IN MANICHAEAN-BUDDHIST AND ISLAMIC TURKIC TEXTS *kertkün-~kertgün-~kirtgün-* VERB AND ITS DERIVATES**

**Abstract**

The Uighurs, the continuation of the II. Kokturk Khanate, provided great services to Turkish culture and language. Uighurs, as the Old Turkish religion, from the faith system to Islam, Manichaeism, Buddhism and Christianity by adopting religions such as religious affiliations within the religious and cultural activities has attached great importance. On the basis of cultural and religious activities, the Uighurs, who transferred the Buddhist-based religious texts from the languages such as Chinese, Sogdian, Toharian and Tibetan to the Turkish language, brought many works into our language. As a result of the translation activities in which the Uighur priests were involved, the religious terms belonging to Buddhism were given to Turkish people to explain this religion simply and to the familiar language. As a result of this understanding, the aim of giving Turkish equivalents to the religious terms of the Buddhism with the Turkish consciousness developed was continued for every period and then the religious terminology of the Turkish language was established. In the name of Understanding Islam, Karakhanids also KB, AH etc. the use of this religious terminology created during the Uighur period in the works of the period, shows that the mentioned religious terminology has the ability to explain various religions. In the context of teachings such as Buddhism and Manichaeism concrete themes were introduced with Sanskrit, Sogdian, Toharian, Chinese and Tibetan, and the concept of borrowing emerged as a result of language contact and the people who knew Turkish as a result of the words were witnessed the kind of Turkish concepts in order to understand these teachings. In addition, in the study, which is continuing the tradition of Uighur Turkish Karakhanids Turkish, especially *kertün- ~ kertgün- ~ kirtgün-* verb and derivatives of the Islamic texts are included in the examples of the new religion that emerged with Islam is mentioned.

**Key words:** Buddhism, Manichaeism, Religious Terminology, kertgünç, imân.

**Giriş**

Türk toplumunun Türkçe yazılı belgelerle ilk defa takip edilebildiği II. Köktürk döneminde bu kavmin herhangi bir dine mensup olup olmadığı noktasında kesin bir görüşten bahsedemeyiz. Her ne kadar yazıtlarda *təhri*, *yer suv*, *umay* vb. (Kafesoğlu 2010:291) Şamanizm ya da Gök Tanrı inancı ile bağdaştırabileceğimiz terimler söz konusu olsa da, dinî inanışın hangi gelenek ve kültürden geldiği konusu belirsizdir.

İlk kez yazılı belgelerle Uygur Türkçesi döneminde Türklerin Maniheizm ve Budizm gibi semavî olmayan dinleri benimsediğini görürüz. Kendinden önceki yazıtların dilini fonetik, morfolojik ve sentaktik farklılıklar dışında sürdüren Uygur Türklerinin zikredilen bu dinleri anlama ve anlatma noktasında izlediği yola bakarsak, öncelikle her iki dinin bir vasıta yoluyla anlaşıldığı ve bu vasıtanın da Soğdlar olduğu görülmektedir. Orta Asya'nın tüccar kavmi olan bu halk, Maniheizm ve Budizm temelinde gerçekleşen toplumsal ve dilsel değişime ön ayak olmuştur.

Uygur döneminde sırasıyla Maniheizm ve Budizm gibi dinleri benimseyen Türkler, bu din değişimi ile öncelikle Runik alfabeyi bırakıp semitik asıllı alfabeyi kendi dillerine uyarlayarak Uygur alfabesini oluşturmuşlardır. Bu doğrultuda çeviri edebiyatı yoluyla bu dinlere ait öğretiler Türkçeye aktarılarak dinî yaşamın temelleri atılmaya çalışılmıştır. Dinî edebiyat içerisinde Soğdca, Sanskritçe, Toharca, Çince ve Tibetçe gibi dillerle Budizm temelli etkileşime geçen Uygurlar, bu dillere ait metinleri kendi dillerine aktararak bu öğretiyi ekseninde gelişen söz varlığına sahip olmuştur.

Uygur dönemi rahipleri, Budizm ve Maniheizm dinsel metinlerine ait terimleri olduğu gibi bırakmayıp kimi zaman genel dilde bulunan ve (Şamanlık, Tengricilik) gibi eski halk inançları ile ilişkili kavramlardan yararlanmışlardır. Bunlar arasında *arvış* “büyü”=**Skr.** *dhāranī*, *bilge bilig* “anlayış bilgisi”=**Skr.** *prajñā*, *ürlüksüz* “geçicilik, fanilik”=**Skr.** *anityatā* yer almaktadır (Tezcan 2001:315-316).

Bu çalışmayla Eski Uygur Türkçesi dönemine ait Maniheizm ve Budist eserlerde yer alan ve özellikle Budizmde **Skr.** *śraddha* terimine karşılık gelen “iman etmek, inanmak” anlamı *kertün-~kertgün-~kirtgün-* fiilinin kullanım alanlarına değinilerek eylemin sahip olduğu semantik değerin Türkçenin kelime türetme yönüyle birleşen kapsamlı örneklerine çeşitli metinler yoluyla değinilmiştir.

Maniheizm ve Budist sahaya özgü terimlerin derlendiği bu çalışma, Eski Uygur Türkçesi dönemi dinî terminolojisinde çeşitli öğretilerin merkezi konumunda olan *kertün-~kertgün-~kirtgün-* fiili ve türevlerinin temelinde gelişmektedir. Ayrıca çalışma, eylemin İslamî Türkçe metinlerdeki tanıklarına da yer vermesiyle, “iman etmek, inanmak” eksenli gelişen söz varlığı içerisinde yer alan terimlerin kullanım sıklığını gösteren özellikler de taşımaktadır. İslamî Türkçe metinlerde özellikle bu eylem temelinde “iman, inanç” kavramının Karahanlılarca, İslamiyeti anlama ve anlatma adına tercih edilmeleri, sahip olunan dinî terminolojinin gelişkinliğini ve hangi din olursa olsun sahip olunan terimlerin bu dinlere ayak uydurduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda çalışma, Maniheizm-Budist ve İslamî Türkçe metinlere dayalı literatür temelinde gelişmektedir.

### 1. Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde *kertün-~kertgün-~kirtgün-* Fiili ve Türevleri

Çalışmamızın bu bölümünde *kertün-~kertgün-~kirtgün-* fiili ve türevleri ele alınmıştır. İlk olarak Maniheizm Uygur Türkçesi metinlerinde görülen bu eylem, Budist dönemle beraber yoğun kullanıma sahip olmuştur. Maniheizm ve Budist Türkçe metinlerden tanıkladığımız örnekler, ilgili başlık içerisinde önce kökenbilgisel olarak ele alınmış devamında “inanç, iman” kavramları doğrultusunda sözcüklerin geçtiği metinler gösterilerek bu kelimelerin özellikle İslamî Türkçe metinler içerisinde kullanılıp kullanılmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın bu bölümünde Maniheizm-Budist ve İslamî Türkçe metinlere ait tanıkların bir arada verilmesinin sebebi, Eski

Uygur Türkçesi döneminde görülen ve devamında İslamî Türkçe metinlere aktarılan sistematik dinî terminolojinin gelişkinliğini ortaya koymaktır. Nitekim bu bölüm içerisinde yer alan sözcükler ve tanımlar incelendiğinde, Eski Uygur Türkçesine ait bu kelimelerin en azından yarısının hem Doğu hem de Batı Türkçesi içerisinde kullanımlarını sürdürdüğü görülmektedir. Bu da Türkçenin yüzyıllar boyu süren dinî ve felsefî din olma hüviyetinde sahip olduğu yetkinliği ve işlenmişliği göstermektedir.

### 1. Man. kerkün- “inanmak, iman etmek”

Sözcük, Clauson’a göre, Mani ve Budist metinler arasında yazım noktasında farklılığın olduğu ifadelerden biridir. Budist sahada “inanmak, iman etmek” anlamlı bu fiil, *kertgün~kirtgün*- olarak temsil edilirken Maniheist sahada eylemin *kerkün~kirkün*- biçiminde olduğu görülür (EDPT 1972:739).

**Huast. 57:** t(ä)ŋri tepän *kerkün*mäd(i)m(i)z ärsär (Özbay 2014:81).

### 2. Man. kerkünmāk “inanç”

İfade, *kerkün*- eylemi üzerine gelen isim-fiil ekinin kalıplaşması sonucu isim kategorisi içerisinde yer almaktadır.

**Huast. 216-19:** bir amranmak äzrua t(ä)ŋri tamgası äkinti *kerkünmāk* kün ay t(ä)ŋri tamgası (Özbay 2014:86).

### 3. kirkünyük “inançlı, inanmış”

Kelime, Gabain’e göre, *kirkün*- eyleminden gelmektedir. Fiil üzerine gelen -yUk eki, sık sık eklendiği kelimeye geçmiş zaman manası vermektedir (Çev. Akalın 2007:58).

### 4. Bud. kertgün~kirtgün- “inanmak, iman etmek”

Clauson “iman etmek, inanmak” anlamlı *kerkün~kertgün~kirtgün*- biçimleri için “Bir şeye inanmak anlamındaki bu fiil, morfolojik olarak belirsiz olsa da *kertü* ismi ile aynı kökten gelir. Mani döneminde *kerkün*- şeklinde görülen fiil, Budist dönemde *kertgün*- olarak tanımlanır. Eski Türkçe dışında Harezmi Türkçesinde *kertün*- biçiminde görülen eylem, 14 ve 15. yüzyıl Oğuzcasında *kertin*- şeklinde kullanılmaktadır.” (EDPT 1972:740) açıklamasıyla eylemin *kertü* “gerçek, hakiki” isminden türemiş olduğunu belirtmektedir. Erdal eylem için “Bir şeye inanmak anlamlı bu fiile yönelik açıklama ve örnekler, EDPT ve DTS gibi kaynaklarda görülmektedir. Uygur metinlerinde ikinci hecenin G ile olduğu metin TT VIII’tür. Mani metinlerinden Huastuanift’te eylem dört kez K ile gösterilmiştir.” (OTWF 1991:605) açıklamasını yaparak Mani ve Budist dönemi metinlerinde eylemin farklı yazıldığını belirtmiştir. Kelimenin kökenine gelince Erdal, eylemin “doğru, gerçek” anlamındaki *kertü* kelimesi ile ilişkili olduğunu belirtse de bu net değildir. Erdal’a göre, *kertgün~kirtgün*- biçimi, *kertü+k(ü)n*- şeklinde morfolojik açılıma sahip olsa da, isimden fiil yapan +(X)k- eki üzerine -(X)n- eki gelemez. Erdal (OTWF 991:583), çalışmasının *Medial, Reflexive and Anti-Transitive Verbs* bölümünde -(X)n- ekinin yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir. +(X)k- ekinin geçişsiz oluşumlar içerisinde otuzdan fazla fiil yapısını oluşturduğu iç+i-k-, taş+ı+k- vb. örneklerde görülmektedir (OTWF 1991:492). Hamilton *kerkün~kertgün~kirtgün*- eyleminin *kertü* “doğru” + -k- + dönüşlülük eki -<sup>o</sup>n (Çev. Köken 2011:193)

biçiminden geldiğini belirtmektedir. Eylemin Mani metinlerinde *kertkün-* olduğunu belirten Hamilton, Budist dönemle beraber eylemin *kertgün-* biçiminde ikinci hecede değişim yaşadığını ifade etmektedir (Çev. Köken 2011:193). Gabain eylemi, *kertü* sözcüğü üzerine gelen +n- isimden fiil yapan ekten türetmektedir. Gabain'e göre bu ek, sık değildir, fiil tabanlarının bazıları +<sup>o</sup>n-'den, yani +a- ekinin dönüşlülük şeklinden meydana gelmiş olabilirler (Çev. Akalın 2007:49). Kaşgarlı Mahmud, fiili “köleyi yola getirmek için söylenir.” (DLT Dizin 2013:304) şeklinde *ol kulin boynu kertti* “O, kölenin boynunu kertti.” (DLT Cilt III 2013:427) örneğiyle göstermektedir. Verilen açıklamalar dâhilinde *kertgün--kirtgün-* “iman etmek, inanmak” eyleminin hem *kertü* hem de *kert-* biçimlerinden bağımsız olduğunu söyleyemeyiz. *kert-* eyleminin sahip olduğu çekirdek anlamın hem *kertü* hem de *kertgün--kirtgün-* ifadelerine ilham verdiği düşünülmelidir.

Clauson (EDPT 1972:738) *kert-* fiilinin “bir şeyi kazımak, çentik açmak” gibi anlamlarda DLT, CC ve Houtsma Sözlüğü'nde yer aldığını belirtmektedir. Eylem, “bir şeyi kertmek, çizik atmak, belirlemek” anlamındaki *kert-* fiilinden türeyerek ünlülü zarf-fiil eki ile *kertü* “doğru, gerçek, hakiki” anlamlarında sözcüğe gelen isimden fiil ve fiilden fiil yapım ekleri sonucu fiilleşmiştir. Burada *kert-* fiilinin belirleyici rolde olduğunu görürüz. Räsänän (VEWT 1969:257) kelimeyi “kertmek, çentik atmak” olarak anlamlandırıp eylemin tarihî ve modern Türk lehçelerindeki kullanımlarına yer vermiştir. DTS'de eylemin “bir şeyi kazımak, çentik atmak” (1969:301-302) anlamlarındaki kullanımlarına yer veren Nadalyaev ve arkadaşları, *kert-* eyleminden türeyen isim ve fiillere yer vermiştir. *kert--kirt-* “iman etmek, inanmak” eyleminin bu anlamları dışında **KTef. [XVIII, 80]:** anıñ atası **kertüglilär** (Borovkov 2002:159) ve **KDKT 13b/16:** ...ol Allähniñ resüline **kirtür** (Nalbant 2014:63) gibi eserlerde “iman etmek, inanmak” anlamları söz konusudur. Bu tanıklar, bize *kert-* fiilinin temel anlamının yanı sıra dinî kavramları anlatmak üzere çok anlamlığa ulaştığını göstermektedir. İnan, “Bu kök “ant”, “inanış”, “sadakat” kavramlarını bildirmektedir.” açıklamasıyla *kertü* sözcüğünün bu kökle ilişkili olduğunu belirtmektedir. *kertü* kelimesi özelinde *kert-* kökünün Türk folkloru ve geleneklerindeki yerine değinen İnan, “Yakutlarda iki dost vedalaşırken birbirine sadakat yemini vermek için bir ağaç kerterler. Eski Oğuzlarda küçük çocukları nişanlarken bu sözleşmeye sadık kalacaklarını belirten teyit için çocukların beşiğini kertmişlerdir. “Beşik kertme yavuklu” deyimi de bu âdeti bildirir.” (1959:687) açıklamasıyla *kert-* fiilinin temelde kişiler arasındaki söze sadık kalmayı gösteren ant, yemin vb. soyut kavramları bir yere kaydetme anlamına sahip olduğunu belirtmektedir. Bu doğrultuda *kert-* fiilinden türeyen *kertü* “gerçek, doğru ve hakiki” ve *kertgün-* “iman etmek, inanmak” sözcükleri kök fiilin sahip olduğu anlamı yansıtan sözleşme ve sadık kalmayı belirten ifadelerdir. Nitekim hem Maniheist-Budist hem de İslamî metinlerde her iki sözcüğün de inanılan dine sadık kalmayı gösteren iç anlama sahip olduğu görülmektedir.

### Eski Uygur Türkçesi Metinleri

**BT I 142/6:** qaltı birök bo nomuy **kirtgüngäli** usarlar (Hazai ve Zieme 1971:27).

**TT V 35-38:** ...tört türlüg äwrilinčsiz **süzük kirtgünč köñülüg** tanuqlayur. dört türlüg äwrilinčsiz **süzük kirtgünč köñülüg** tanuqlamış üçün. üç ärdänikä čsapt-qa **kirtgünür** süzülür. üç ärdänikä **kirtgünmiş** süzülmiş üçün (Bang ve Gabain 1931:342).

**Mait. 9/30:** **kirtgünür** men ne üçün (tip) (Tekin 1976:55).

---

### TÜRÜK

DKPAM 3925/3926: birök bo [savag] **kertgünmeser** s(e)n (Elmalı 2016:197).

AY VII 89-4/90-5/91-6: d(a)r(a)nı nomug eşidip boşgunsarlar tutsarlar okısarlar sözleserler **kertgünserler** uksarlar... (Çetin 2012:112-113).

İKPM A 12: ötrü qız yalyan tep **kertgünmätin** (Çev. Köken 2011:57).

### İslamî Dönem Metinleri

Fiil, İslamî Dönem metinlerinde *kertün-~kirtgün-~kirtün-~kirtin-~kerten-* “iman etmek, inanmak” biçimlerinde görülmektedir. Kelime dönem metinlerinde **DLT**: Kul Tengriye **kirtgündi** “Kul, Yüce Tanrının birliğini ikrar etti.” (DLT III 2013:333), **DLT**: Ol Tengriye **kirtindi** “O, Tanrı’ya inandı.” (DLT I 2013:416), **KE I 121v16**: İdiyā bu tilekdin tevbe kıldım, saña **kirtgüngenler** evveli men men (Ata I 1997:170), **KE I 54v21**: **kirtünür** men ançası bar meni dostluqqa qabül kılmışın (Ata I 1997:75), **KTef. [3,6]** : anlar kim **kertündiler** (Borovkov 2002:159), **KTef. [3,4]**: kim tiläsä **kertünsün** yana kim tiläsä tansun (Borovkov 2002:159), **NF 95/16**: Haq te’älā va’de qılğan şevābqa taqı uçmağqa **kirtünse** (Eckmann vd. 2014:70), **KT I 33/86b3**: sezā boldı aytıq kın üküşleri üze olar **kirtgünmezler** (Ata 2013:468), **ME 33/1**: rāstqa tuttu anı ayğanı içinde **kertündi** anga aytmışınğa (Yüce 2014:37), **KT I 37/58B1**: Tangrı sewdürdi sizke **kirtgünmeki** taqı bezedi anı könglüngiz içinde (Ata 2013:468), **KT I 33/56a1**: şamugları anlarğa **kirtgünmiş** tururlar (Ata 2013:468), **KT I 28/65b3**: Bu ögür şamug **kirtgünügliler** (Ata 2013:469) gibi örneklerde görülmektedir. Eylemin Batı Türkçesinde **BH 65b/3**: ...kim biz saña imān ketürevüz Tağrıya **kirtüneviz** (Canpolat 2018:132), **KE II 399/8**: Musāya eyitdiler tağrıdan dilegil işbu belāyı bizden gidersün kim tağrıya **kirtinevüz** (Yılmaz vd. 2013:262), **YZ/ MK12v13**: **kertenür** sen birlüğine (Cin 2011: 637), **BH 88a/19**: **kirtünmek** bunlaruñ bināsı durur (Canpolat 2018:174) ve **KN 7b/6**: bir Tangrıyı birlemekdür dil ile, **kirtünmekdir** göñül birle (Doğan 2016:90) gibi kullanımları söz konusudur.

Ayrıca, eylemden türemiş *kirtginse-* “inanmak istemek” örneği de söz konusudur. *kirtginse-* “tasdik etmek, istemek” (DLT Dizin 2013:333) fiili Clauson tarafından hapaks olarak verilerek DLT’deki *ol Teğri.ke kertgünsedi* (DLT I 2013:280) örneğine götürülür (EDPT 1972:741). Eylem, *kirtgün-* eylemi üzerine fiilden fiil yapan -sa- ekiyle oluşmuştur. Ek, Eski Uygur Türkçesi başta olmak üzere İslamî metinlerde de “bir şeyi istemek, arzulamak”<sup>1</sup> anlamında çeşitli fiillerde görülmektedir.

### 5. **kertgünç~kirtgünç** “inançlı, imanlı”= **Skr.** śraddha= **Ar.** imān

Clauson bu sözcüğün *kertgün-* fiilinden türediğini belirtip sözcüğün “inanmak, iman etmek” anlamına sahip olduğunu belirtmektedir. İlk olarak Mani metinlerinde görülen *kertkün-~kertgün-~kirtgün-* eyleminden türeyen bu ifade, Budist metinlerde *kertgünç kertgünse* “O, inansa” ve *kertgünç köñülin* “inançlı gönlünü” örneklerinde görülmektedir (EDPT 1972:739). Gabain (Çev. Akalın 2007:54) bu sözcüğü, “inanç, iman” anlamında verip kelimenin *kertgün-(n)ç* biçiminden

<sup>1</sup> Kaşgarlı Mahmud’a göre, istek bildiren -sa-/-se- eki hem isim hem fiil köklerine eklenebilir. İsim köklerine eklendiği örnekler: “er kağun-sa-dı= Adamın canı kavun istedi.”, Fiil köklerine eklendiği örnekler: “ol ya at-sa-dı=O, yay (ok) atmak istedi.” (Tekin 1997: 10).

oluşturduğunu belirtmektedir. Fiile gelen bu ek ile beraber, -nçu ve -ncü şekilleri aynı fiil tabanından birlikte teşkil edilebilen eş anlamlı yapılarıdır. Bu ek, sadece -n- dönüşlülük ekinde sonra gelir. Erdal, *kertgünç* kelimesini “inanç” anlamında verip sözcüğün *kertü* hatta *kert-* eylemi ile ilişkisine değinerek kelimenin Uygur metinlerindeki kullanımlarını gösterip sözcüğün genellikle *süzök* kelimesi ile ikileme olarak kullanıldığına değinmektedir (OTWF 1991:244-282).

### Eski Uygur Türkçesi Metinleri

**Abid. 124b/5:** *kirtgünç* iyin yoridaçılarnıñ tözün yolu altı oronlarta bululur (Özönder 1998:63).

**AY 256/23:** ... bilge bilig ornın ukmak erser... **köni kirtgünç sav** üze tınl(ı)glarığ... (Kaya 1994:170).

**süzök kertgünç köñül=Skr. śraddha=Çin. 信心 xinxīn** “temiz imanlı gönül”

**AY 3/2:** anı yme köp **sözök [kirtgünç] köngülin** eşidingler (Kaya 1994:61).

**AY VII 332-4/333-5/334-6:** bo ötünmiş d(a)r(a)nıların seziksiz b(e)k katıg **süzük kertgünç köñülin** tutsarlar sözleserler (Çetin 2012:129-130).

**AY IV 52/6-53-7:** isig özümiztin berü **süzük kertgünç köñülüm** üzä (Tokyürek 2018:228).

**BT I 143/7-144/8:** otquraq ärür ol kişi tuyunmış itinmiş **köñüllüg kirtgünç** ög yiltizi tuysar (Hazai ve Zieme 1971:27).

**DKPAM 4470-72:** kim erser **süzük kertgünç köñülüg** kişi ol ança kutluğlarka... (Elmalı 2016:216).

**DKPAM 3002:** **kertgünç köñülüg** kişi... (Elmalı 2016:3002)

**HTS VI 1824-2/1825-3:** ...biz üç ertinilärtä **süzök kertgünç köñülüg**... (Ölmez 1994:104).

Kelime, İslamî dönem metinlerinde yerini **Ar. ĩmān** kelimesine bırakmıştır.

### 6. kertgünçlüg~kirtgünçlüg “inanılır kimse, itikadı ve inancı yerinde olan”

Sözcük, *kertgünç* isminden türemiştir. Mani metinlerinde *iki yaruk orduka kertgünçlüg* örneğinde görülen bu sözcük, Budist metinlerde **Skr. śraddha** kelimesine karşılık gelmektedir (EDPT 1972:740). Sözcüğe eklenen +IXg ekiyle kelimenin cümle içerisinde isim konumundan sıfat derecesine geçerek kategori değıştirdiği görülmektedir.

### Eski Uygur Türkçesi Metinleri

**Mait. 73/1-3:** tapıg uduğ kılmanın **kirtgünçlüg** upasıların birmiş buşıların tapınur erdiler... (Tekin 1976:136).

**DKPAM 4037-38:** ... anın kim **kertgünçlüg** köni körümlüg tınl(ı)glar erser... (Elmalı 2016:201).

**AY IV 1360/23:** köni **kertgünçlüg** sav üzä... (Tokyürek 2018:415).

### 7. kertgünçsüz~kirtgünçsüz “inançsız, itikatsız”

Clauson'a göre bu sözcük, *kertgünç* isminden türemiştir. Uygur dönemi ile sınırlı olan bu kelime, *kertgünçsüz töz üze bulğanmış* örneği ile tanımlanmaktadır (EDPT 1972:740).

### Eski Uygur Türkçesi Metinleri

**AY 511/22:** *kirtgünçsüz köngülüg* tip tidi... (Kaya 1994:279).

**AY IV 301-22:** *kertgünçsüz köñülüg* tep tedi (Tokyürek 2018:251).

### 8. *kertgüntür*- “inandırmak”

Erdal, *kertgün*- fiilinin ettirgen eki almış biçimini hapaks olarak vererek kelimenin TuoluoNi 383'te *...ayguçı bağ ävindäkilärkä ayıp artokrak kertgüntürdi* (OTWF 1991:821) biçiminde yer aldığını belirtmektedir. Fiil, “bir şeyi inandırmaya yol açmak” anlamına gelmektedir. Aynı görüşler, Ümit Özgür Demirci tarafından Erdal'dan alıntılanarak verilmiştir. Fiil, *kertgün-tür*- şeklinde “inandırmak” anlamına gelmektedir (Demirci 2016:304).

### 9. *kirtgür*- “inanmak”

Kelimenin *kert*- fiili ile ilişkisi göz önüne alındığında -GUr- ettirgenlik ekiyle türediği olasıdır.

### Eski Uygur Türkçesi Metinleri

**Mait. 9/26-27:** burhanlar yırtınçüde belgürdi tep timiş savağ *kirtgürür* mü erki (Tekin 1976:55).

Terim, İslamî metinlerde *kirtür*- “inanmak” şeklindedir. Kelime, Eski Uygurca *kirtgür*- “inanmak” kelimesi ile ilişkilidir. Batı Türkçesinde söz içi ve sonu /g/, /ğ/ ünsüzlerinin yitimine örnek birçok sözcük söz konusudur (*yalğan>yalan*, *bergen>viren~veren* vb.). Uygur metinlerinde gördüğümüz, *kirtgür*- sözcüğü de Batı Türkçesi içerisinde *kirtür*- eylemi ile temsil bulmuştur. İfade, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden **KT II 262a/4:** ... kim siz Çalabuñuz görmegine *kirtür* gerçek inanasız... (Küçük 2014:192) örneğinde görülmektedir.

### 10. *kertü~kirtü* “gerçek, doğru, hakikat”

Clauson sözcüğü, *kertü* biçiminde verip kelimenin *kertö* şeklinde görülebileceğini de belirtip ifadenin “gerçek, doğruluk, hakikat” anlamına geldiğini söylemektedir. Mani ve Budist metinlerinde çeşitli kullanımlar içerisinde “gerçek, doğru” anlamlarına gelen bu kelime, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve hatta Oğuz Türkçesinde bu anlamıyla yaşamaktadır (EDPT 1972:738-739). Gabain'e göre bu sözcük, ruhî endişe ifade eden soyutlamalar önünde, vasıflık olarak manayı veren isim soylunun bulunduğu *sakinç* “düşünce” yahut *köñül* “gönül, kalp” ile teşkil edilir: *kirtü köñül* “inanmış gönül” yani “inançlılık, iman” (Çev. Akalın 2007:113).

### Eski Uygur Türkçesi Metinleri

**Mait. 57-61:** ... *kirtü köngülüg* upası boz bay tirek yidleg birle töpümüzni yirke tegürüp kop ajuntakı etüzin ayayu ağırılayu yinçürü yükünü teginür biz (Tekin 1976:49).

**TT V 23-24:** ikinti *kirtgünç* ärsär. *kirtü-lärkä kirtü-lärning* cün *kirtü töz-ingä kirmäkning* tözi titir (Bang ve Gabain 1931:342).



**AY VIII 12/11:** inçip olarnıñ ol antag **kertü** savlarıña (Çetin 2017:224).

**Huast. 106-109:** ymä **kertü** t(ä)ñri yalavaçı burhan tepän ädgü kılınçl(ı)g arıg dendar tep kerkünmäd(i)m(i)z (Özbay 2014:82).

Kemal Eraslan, gramerinde *kertü~kirtü* sözcüklerinin türevlerine yer vermiştir (Eraslan 2012:581).

**köni kertü** “doğru, gerçek”

**AY VIII 8/7:** ... **köni kertü** savıg ok y(a)rılıkayurlar (Çetin 2017:223).

**köni kertü çın** “gerçek, doğru”

**AY VIII 157/19:** köni kertü çın savıg ... (Çetin 2017:237-238).

**kirtü töz** “hakiki esas”= **Skr. tathatā** “hakiki esas”

“Böylelik” ya da “Böylesilik” anlamlarına gelen *Tathāta*, bazen *Mahāyāna* Budizminde “gerçeklik” ya da “gerçekte olduğu gibi” anlamına gelen bir kelimedir. Terimden gerçekliğin gerçek doğasının tarif ve kavramsallaştırmanın ötesinde tarif edilemez olduğu anlaşılmaktadır. *Tathāta*, Buda için alternatif terimlerden biri olan *Tathāgata* kelimesinin köküdür. *Tathāgata*, Tarihsel Buda’nın kendisine atıfta bulunmak için en sık kullandığı terimdir. *Tathāgata*, “böylece gelen biri” veya “böylece giden biri” anlamına gelebilir. Bazen de “böyle biri” şeklinde tercüme edilir. Terim *Mahāyāna* Budizmi ile ilişkili olsa da, *Theravāda* Budizminde *Tathāta* bilinmemektedir. “Böylelik ya da böylesilik” anlamına Pali Kanonlarında çok az rastlanmaktadır. *Mahāyāna*’nın erken dönemlerinde *tathata*, *dharmalar* için bir terim haline geldi. Bu bağlamda bir *dharma*, “varlık” demenin bir yolu olan gerçekliğin tezahürüdür (O’Brien 2018).

**AY IV 2195:** kayu ärtüktäg **kertü** töz ärsär (Tokyürek 2018:469).

**kirtüdin kelmiş** “gerçekten gelmiş”= **Skr. tathāgata** “öylece gelmiş”

Sanskritçe ve Palicede “Öylece geldi/gitti” olarak bilinen terim İngilizceye “Böyle gitti” olarak çevrilir. *Bhagavat* ile beraber, Buda’nın övücü sözlerinden biridir. Bu terim, genellikle sūtralarda hem kendisine hem de Buda’nın geçmişine yönelik söylenir. Sanskritçe birleşim ya (*tathā +gata*) “böyle giden biridir” ya da (*tathā +āgata*) “böyle gelmiş kişi” şeklindedir. Sözcük hakkında değerlendirmelerde bulunanlar, “thus come” ve “thus gone” ifadelerini Buda’nın geçmişine ve nirvānaya ulaşmasına yorumlarlar (Buswell ve Lopez 2014:2192-2193).

**AY IV 3247-3248:** yalañuzın t(ä)ñrim siz uduñuz oźgalı oźgurgalı,, **kertütin kälmiş t(ä)ñrimä** (Tokyürek 2018:541).

İslamî metinlerde sözcüğün *kertü~kirtü* “yemin, ant, gerçeklik, doğruluk” (DLT Dizin 2013:333) anlamları söz konusudur. Kelimenin İslamî metinlerdeki kullanımı üzerine Erdoğan, ifadenin “iman, iman etmek, güvenmek ve dayanmak” gibi anlamlar içerisinde çeşitli birleşimlerde görüldüğünden bahsetmektedir. Kelime Erdoğan’a göre, İslam inancındaki “kelime-i tevhid” yani Allah’ın birliğine ve O’ndan başka bir ilahın olmadığına iman etmek anlamına denk gelmektedir (Erdoğan 2016:167). DLT’de ifade, *ol kirtü yerde ol* “O, gerçek yeredir.” Ölmüş bir kimse için *ol kirtü yerde ol* denir ki “O, gerçek yeredir, onun üzerine yalan söylemek olmaz.” demektir. Bundan

alınarak *ol Tengrige kirtindi* denir ki “O, Tanrıya inandı, yalavacı doğruladı demektedir (DLT I 2013:416) şeklindedir. Sözcük, İslamî Türkçe metinlerden **KB 368**: kerek mü kereksizmi **kirtü** bilip (KB I 2006: 70) örneğinde yer almaktadır. Kelime ayrıca, Batı Türkçesinin İslamî metinleri içerisinde **Bah. 11B/19**: xanı imdi bulara *kirtü* inanmaq, saña vacib durur pes oda yanmaq (Türk 2009:72), **YZ/B57r13**: yūsuf anı işidüp zārı kıldı qardaşların cümlesin kertü bildi (Cin 2011:342) ve **BH 21b/6**: kirtü aydursañ yā Tañrı yalavaçı... (Canpolat 2018:61) gibi örneklerde görülmektedir. Kelime bugün Anadolu ağızlarında Ankara ve Antalya civarında “doğru” anlamında *kert söyler* örneğiyle görülmektedir (DS IV 2009:2760).

### 11. kirtülüg~kirtülüg “inanmış, mümin, gerçek”

Kelime *kertü* “gerçek, doğru” sözcüğü üzerine gelen sıfat yapan +IXg eki ile türetilmiştir.

#### Eski Uygur Türkçesi Metinleri

**Mait. 2/56-57**: tözün bursang kuvrağ erdini kutinga men **kirtülüg** upası... (Tekin 1976:43).

İslamî metinlerde kelime *kirtülük(g)* “doğruluk, gerçeklik” şeklinde **BH 2b/9**:kaçan kim bunlaruñ dilegi **kirtülüğine** irdüm (Canpolat 2018:37) örneğinde görülmektedir.

### 2. Maniheist-Budist Metinlerde Dinî Bir Terim Olarak: *kertgünç~kirtgünç*

Eski Uygur Türkçesi, Türkçenin dinî terminolojisini yansıtmaması bakımından ilklerin dönemidir. İlk defa yazılı metinler yoluyla Budizm ve Maniheizm gibi öğretiler çerçevesinde Sanskritçe, Soğdca, Toharca, Çince ve Tibetçe gibi dillerle somut temasa geçilmiş, yaşanan dil ilişkileri neticesinde dilde ödünçleme (*Borrowing, Lehnwort*) kavramı ortaya çıkmış, alınan sözler neticesinde gelişen Türkçe bilinci ile halka bu öğretileri anlatma adına Türkçe kavramların türetilmesine şahit olunmuştur.

Maniheist ve Budist kültüre ait kavramlar ile karşılaşan Türklerin kaynak dillere sığınmayıp bu öğretileri anlama ve anlatma adına Türkçenin türetim yönünü gösteren teknikler geliştirmeleri, Uygurlar arasında Türkçe bilincinin olduğunu göstermektedir. Elbette ki, dilimize giren birçok kavramın ihtiyaçlar ya da prestij kaynaklı oluşu, Türkçenin tüm dönemleri için dinî söz varlığı açısından bilinen bir özelliktir. Ancak, Uygur döneminin İslamî metinlerden bir farkı da dinî kavramlar adına Sanskritçe, Çince ve Toharca dilleri Türkçeye Arapça ve Farsça kadar etkiye açık halde bırakmamasıdır.

Uygur döneminin gelişkin söz varlığı üzerine yapılan değerlendirmeleri Saadet Çağatay’ın *Türkçede Dini Tabirler* adlı çalışmasında görürüz. Çalışmasını *Teñri, İdi, Ugan, Allah, Bayat, Burhan, edgü, buyan, kirtü, savçı* ve *arığ* sözcükleri temelinde geliştiren Çağatay, bu kavramların taşıdıkları anlama ve bir dinden diğer bir dine geçerken bu kavramların gösterdikleri esnekliğe dikkat çekmektedir. Çağatay, Türkçenin dinî terminolojisi için “İslamiyetin Türkler tarafından kabulü ile birlikte, onların eski dinlerine ait Türkçe asıllı bazı dinî tabirlerin arka plana atıldığı, bazılarının da tamamiyle kaybolup gittiği hepimizce bilinmektedir. Oysa, bugün Türkçe kaynaklarımızda tesbit edilmekte bulunan İslamiyetten önceki dinî inanç tabirleri, muhteşem tarihî devirlerimizde eski Türk kültürünün çok temelli ve sağlam olduğuna şahadet etmektedir.” (Çağatay 1968:191) açıklamasıyla Türk dilinin bir dini anlama ve anlatma noktasındaki felsefî ve metafizik

yönünün İslamî dönemden önceki dönemlerde de görüldüğüne işaret ederek İslamiyetle beraber bu kavramların ya önceki inanç sistemini silme amacından ya da prestij kaynaklı bu kelimelerin dilde kullanımının bırakılarak unutulduğundan ya da ortak leksikal parçalar olarak İslamiyet dairesi içerisindeki söz varlığında kullanıldığından bahsetmektedir.

Eski Uygur Türkçesine ait dinî terminolojiyle ilgili görüşlerini *Eski Türk Çağında Filoloji ve Türkçecilik Çabaları* ile açıklayan Tezcan'a göre, Budizm ve Maniheizm metinlerinin özenli bir biçimde Türkçeye çevrilmiş olması, başlangıçtan beri filolojik çalışmanın geliştirildiğini ortaya koymaktadır (Tezcan 2001:315).

Tezcan'a göre, Uygur döneminde Türkçeye aktarılan Maniheizm ve Budist terimlere yönelik rahiplerin izlediği yol şu şekildedir: (Tezcan 2001:315-316).

1. Yabancı dillerden alınan dinî terimler olduğu gibi bırakılmamıştır. Terimlerin yabancı dilde olduğu gibi bırakılması, bu dinlerin halk arasında anlaşılmasını ve yaygınlaşmasını engellediği düşünülmüştür. Bu doğrultuda, yabancı dillerden alınan terimler, kimi zaman genel dilde bulunan ve (*Şamanlık, Tengricilik*) gibi eski halk inançları ile sıkı sıkıya bağlı olan sözcüklerle aktarılmıştır.

2. Yabancı dillerden alınan kimi terimler ise, yabancı dildeki (Sanskrit, Toharca, Çince, Sogutça vb.) biçimiyle alınmış fakat yanına Türkçe çevirisi de katılmıştır (Örn. *tsuy irinçü* "günah" < *tsuy*←**Çin.**), *dyan sakinç* "istiğrak, derin düşünce" < *dyan*←**Skr.**).

Tezcan aynı şekilde, "Türkler arasında Budizmin ve Maniheizmin uzun süre yaşamış olmasında çeviri etkinliklerinin kuşkusuz büyük payı olmuştur. Bu çeviriler yoluyla açıklık kazanan dinsel inanışlar halk arasında daha kolay benimsemiştir. Öte yandan bu çevirilerin, dilin daha çok işlenip gelişkin bir yazı dili durumuna gelmesinde de önemli etkisi olmuştur." açıklamasıyla oluşturulan dinî terminolojinin arka planını oluşturan dil bilincine değinmektedir.

F.S.B. Özönder, Erken Orta Türkçeyi ele aldığı çalışmasında Türkçenin dinî terminolojisinin genel özelliklerinden bahseder. İslamî metinlerden *KB* özelinde Türkçenin söz varlığını ele alan Özönder, bu terminolojinin asıl kaynağını göstermeye çalışmaktadır. Özönder bu terminoloji hakkında "Türk dilinin dinî ve felsefi dil olma boyutunu gerçek anlamda Buddhist Türklerin zihinsel gayreti ve kalem gücüyle kazandığını söylemek gerekir. Bu çevreye ait zengin dinî külliyat ilgilenenlerce malumdur. Türk İslamiyeti ise, Buddhist Türklüğün dikkatle, incelikle işlediği bu zengin dili Erken Ortaçağda Kuran'ı ve İslam'ın yolunu kendi hedef kitesine anlatırken mükemmel bir biçimde kullanmasını bildi. Erken Orta Türkçenin bugüne kalan dinî-didaktik edebiyatı bunu açık biçimde gözler önüne serer." (Özönder 2003:13-14) açıklamasıyla İslamî Türkçe metinlerin yararlandığı dinî terminolojinin Budist gelenekten geldiğini belirtmektedir. Özönder (2003:13-14) bu açıklamasıyla beraber Türkçenin hangi din olursa olsun, kelimelere metafizik anlam yüklemekte başarılı olduğunu belirterek yeni din değişimlerinde dahi bu özelliğin sürdürüldüğünü belirtmektedir.

Uygur Türkçesi dönemi dinî terminoloji hakkında görüş bildiren Demir ve Yılmaz, "Uygur dönemi metinleriyle ilgili genel bir bilgi olarak, Uygurların sahip olduğu dil bilincine ve Budist terminolojiyi karşılamada gösterdikleri başarıya da işaret edilmelidir. Uygurlar dinî terimlerin pek azını olduğu gibi almışlar, çoğu için Türkçe kök ve eklerle birleştirme yoluyla birçok karşılık

türetmişlerdir.” (Demir ve Yılmaz 2007:158-159) açıklamasıyla konu üzerine kapsayıcı bir değerlendirme yapıp Uygur dönemi Sanskritçe kelimelerin Türkçe karşılıklarını gösteren örnekler yer vermişlerdir.

*KB* özelinde Türkçe İslamî Terimlerin Kaynaklarına değinen Süer Eker, bu terminolojisi üzerine F.S.B. Özönder’e yakın görüşler benimsemiştir. Uygurların zengin çeviri geleneğiyle Maniheizt-Budist geleneğe ait metinleri anlama adına bu kavramları Türkçe sözcüklerle karşıladıklarına değinen Eker (2006:104), Uygurlarla yakın etno-linguistik değerler taşıyan Karahanlıların da Uygur Türkçesi söz varlığı yanında Arapça ve Farsça öğelerden yararlandığını belirtmektedir. Din değişiklikleri gibi büyük kültürel dönüşümler sonucu, yeni kavramların Türkçe öğelerle beraber ödünç sözcüklerle karşılandığını belirten Eker (2006:104), yeni kültür dairesi sonucu görülen yeniliklerin anlam ödünçlemesiyle Uygur ve Karahanlı dönemlerinde görüldüğünden bahsetmektedir. Maniheizt-Budist ve İslamî Türkçe dönemlerinin söz varlığının genel politikasından bahseden Eker (2006:105), Türkçe sözlerle karşılanan İslam dinini anlama amacının zamanla Arapça ve Farsça sözcükler yoluyla gerçekleştiğini belirterek Türkçe dil bilincinin sonraki dönemlerde doğrudan yabancı dillere ait sözcüklerle kaybolduğunu belirtmektedir.

Uygur Türkçesine ait metinler içerisinde yer alan Maniheizt ve Budist terimler üzerine kapsamlı araştırmalardan biri de, Hacer Tokyürek tarafından yapılmıştır. Tokyürek, Soğdca, Sanskritçe, Toharca, Çince ve Tibetçe temelli Uygur dönemi yabancı terimlerin genellikle metinlerde Türkçe terimlerle karşılık verildiğini belirtmektedir (Tokyürek 2011:505). Tokyürek’e göre, Budist metinlerde tespit edilen dinî terimler, özellikle Sanskritçenin birebir tercümesidir. Aynı şekilde bu terimler, genellikle sıfat tamlaması şeklinde görülmektedir. Sıfat tamlaması olarak yoğunluk gösteren bu terimler Tokyürek’e göre (2011:506), Uygur edebiyatının çeviri nitelikli edebiyat olmasından kaynaklanmaktadır. Tokyürek, hem Maniheizt hem de Budist terimlerin dil ve yapısal özelliklerinin ortak olduğunu belirterek dinî terimlerin Türkçe ile ifade edilmesinin hem Türk dilinin zenginliğine hem de sahip olunan dil bilincine dayandırmaktadır (2011:507). Genel olarak Uygur dönemi dinî terimler çeşitli metinler aracılığıyla gördüğümüz üzere, Türkçeye ya tamamıyla aktarılmış ya da çeviri yapılan dille birlikte yine Türkçe olarak verilmiştir. Böylelikle dilde kullanılan terimler Türkçe olmakla birlikte Türkçeleri ve yabancı karşılıkları birlikte çevrilmiştir (2011:508).

İlk İslamî Türkçe metinlerdeki dinî terminolojiyi ele alan çalışmalardan biri de Yılmaz Akdemir ve Hasan İsi (2017) tarafından yapılmıştır. Yazarlar, çalışmalarında KT I özelinde Uygur Türkçesi döneminde oluşturulan dinî terminolojinin İlk İslami Türkçe metinlerde kullanıldığını metinden derledikleri örnekler yoluyla göstermiştir (Bkz. Akdemir ve İsi 2017:1).

### **EUyg. kertgünç=Pali saddha=Skr. shraddha~śraddha=Ar. imān.**

Mani metinlerinde *kirtkün-* şeklinde görülen “iman etmek, inanmak” anlamındaki bu eylem, Budist dönemle beraber *kertgün-~kirtgün-* olarak görülmektedir. Budist gelenek içerisinde *kertgün-~kirtgün-* eylemi ve bundan türeyen *kertgünç~kirtgünç* sözcükleri, **Skr. śraddh~sraddha** kelimesine karşılık gelmektedir. Bizim burada üzerinde duracağımız “inanç, iman” anlamına gelen Eski Uygurca *kertgünç~kirtgünç* kelimesinin Budist literatür içerisinde sahip olduğu kavramsal değerdir.

**Skr. *śraddh~sraddha* terimi, Pali dilinde “inanç, iman” anlamında *saddha* biçiminde görülür. Bu sözcük, Budizmde dinî eğilimi yansıtmaktadır.** Budizm içerisinde *iman* kavramı, Buda’ya, öğretisine ve topluluğuna tam bir teslimiyeti karşılamaktadır. Varlığın gerçeği kavrayabilmesi adına öncelikle şüphe duymadan tam bir teslimiyetle iman göstermesi ve öğretiye karşı duymaması gerekir. Budizmde şüphe, negatif bir kavram olarak zehir ya da kiri ifade etmektedir (Soothill vd. 937:425). **Budizmin bir kolu olan *Theravāda* Budizmde kavram, Tarihî Buda öğretisi ile yakından ilişkilidir. Bu terim,** tüm öğretilerin deneyimsel olarak doğrulanabileceğini iddia eder. *Saddha*, Budizmde sekiz yola giren birinin Buda öğretilerini kabul edişini göstermektedir.

Buda’ya ve öğretilerine olan bu güven daha sonra doğrudan deneyim ve doğru anlayışın artmasıyla sonuçlanır. Budizmin *Mahāyāna* kolunun bazı ekolleri, *śhraddha* terimini, güvenmekten çok inanca benzer olmak olarak düşünür. Çünkü bu yol, bireylerin şu andaki aydınlanma durumunu ölüm ve yeniden doğuştan kurtulma için gerekli olan iç görüyü elde etmeleri için en uygun yoldur (Encyclopedia Britanica, *saddha* maddesi). Budizmde inanç, önemli bir yere sahiptir. Hem Budizm yoluna giriş hem de bu yoldaki azim adına bu kavrama büyük önem verilmiştir. İnanç, dini yaşamın herhangi bir aşamasında bilinçlilik durumuyla ilişkilidir. İnanç ve özveri, her zaman insanın kalbinde ortaya çıkmaktadır. Bireysel olarak bağlılık bir başkasına yardım etme sonucu duyulan derin minnettarlık inancın göstergesidir. Budist gelenek içerisinde inancı sağlamlaştırmaya yönelik uygulamalar yapma, bu gelenek içerisinde inancın önemli olduğunu gösteren delillerdendir. Bir Buda ya da Bodisattva’ya dua etmek, bir öğretmen ya da rahibin direktiflerini uygulama, tütsü yakma, kutsal yazıları kopyalama veya okuma, tapınaklara ve manastırlara yardım etme ve cemaati doyurma gibi uygulamalar, dinî gelenek içerisinde inanca önem verildiğini göstermektedir (TSG 1998: 252-253).

Uygur Türkçesi yazı geleneğini sürdüren İslamî dönemin Türkçe metinlerinde *kertgünç~kirtgünç* “iman, inanç” sözcüğünün yitimi söz konusudur. Terim, İslamî Türkçe metinlerde yerini **Ar. *īmān*** kelimesine bırakmıştır. Bu yitimin çeşitli sebepleri (prestij, leksikal yetersizlik, zihinsel temizlik vb.) olsa da en önemli gerekçenin kendinden önceki dinî geleneğin izlerini silmek olduğu görülmektedir. Bu yitim hakkında değerlendirmelerde bulunan isimlerden Zafer Önler bu kayboluş için “Dolayısıyla eski inanışlara ilişkin kavramların toplum yaşamından çıkmasıyla birlikte bunlara ilişkin terimler de unutulur. Yeni inanış yeni kavramları ve bu kavramları karşılayan terminolojiyi doğurmuştur. Bu nedenle, İslam kültürü içerisinde meydana getirilen eserlerde de eski inanışlara ilişkin kavramların yerini İslamî kavramlar almış, eski inanışlara ilişkin kavramlar toplum yaşamından çıktığı için bunları karşılayan terimler de unutulmuştur.” (Önler 2009:189) açıklamasını yapmıştır. Bu doğrultuda sözcüğün yüzde yüz Türkçe olmasına rağmen tercih edilmeme sebebi, kelimenin Budist Uygurların diline ait olmasından kaynaklı önceki inanç sistemlerini zihinlerden silme arzusundan ileri gelmektedir, diyebiliriz.

## Sonuç

Çalışmamızda Eski Uygurca *kertkün-~kertgün-~kirtgün-* eylemi temelinde elde ettiğimiz tanıklar ve bu kavramlar üzerine yapılan değerlendirmelerden hareketle, ulaştığımız sonuçlar şunlardır:

1. Eski Uygur Türkçesine ait Maniheizt ve Budist metinler incelendiğinde “inanmak, iman etmek” anlamlı bu fiilin imla noktasında iki farklı gelenek arasında ortaklaşan bir ayrımının olduğu **Man.** *kertkün-* ve **Bud.** *kertgün-~kirtgün-* örneklerinde görülmüştür.

2. Özellikle Budizmin etkisiyle çeşitli dillerle farklı zamanlarda temasa geçen Uygurların Sanskritçe terimlere karşı gösterdiği dil bilincinin sağlamlığı, *kertgün-~kirtgün-* örnekleri dâhilinde bir kez daha görülerek yabancı terimlere karşı çeviri heyetinin üstlendiği rolün bunda etkisinin olduğu anlaşılmıştır. Uygur aydınlarının özellikle Budist öğretileri halka anlatma adına üstlendikleri rol göz önüne alındığında, onların Türkçeyi korumakla bir kez daha *imanlı iyi bir Budist* oldukları görülmüştür.

3. Maniheizt ve Budist metinler incelendiğinde, *kertkün-~kertgün-~kirtgün-* eylemi ve ondan türeyen örneklerle beraber, bu fiilin kökünü teşkil eden *kertü* ismi ile birlikte, toplam 11 madde başı sözcük tespit edilmiştir. Ayrıca, bu madde başı sözcükler içerisinde ilgili maddeden türeyen örnekler de söz konusudur.

4. Maniheizt ve Budist sahaya ait 11 madde başıyla gösterdiğimiz Uygur dinî terminolojisine ait sözcüklerden *kertkün-*, *kertgünç-~kirtgünç*, *kertgünçlüg-~kirtgünçlüg*, *kertgünçsüz-~kirtgünçsüz* kelimeleri İslamî dönem metinlerinde yitip yerini **Ar.** *īmān* kelimesi ve onunla ilişkili türevlerine bırakmıştır. Buradan hareketle, bu dinî terminoloji içerisinde 4 madde başı İslamî dönemle beraber ya unutulmuş ya da Maniheizt-Budist havayı yansıttığı için terk edilmiştir.

5. Hem Doğu Türkçesi hem de Batı Türkçesi içerisinde bu dinî terminolojinin ürünü olan 11 kelimedenden 3’ünün yitimi, doğrudan *kertgünç-~kirtgünç* sözcüğü ile ilişkilidir. Bu da bahsedilen dinî tutumu göstermesi bakımından önemlidir.

6. Tek bir örnek üzerinden Türk dilinin dinî terminolojisinin geneline bakmak, her ne kadar sahip olunan dil bilincini açıklamada yetersiz kalsa da, tek bir örneğin bile bize çok şey söyleyeceği gerçeğinden hareketle, verilen örnekler dâhilinde Uygurların sistematik bir dinî terminoloji oluşturduğunu görürüz. Nitekim, İslamî dönemin Türkçe metinleri (*KB, AH, KT I*) dışarıda tutulursa, Harezmi Türkçesinden itibaren hem Doğu hem de Batı Türkçesinde İslamiyeti anlama adına bu terminolojinin Arapça ve Farsça temelli olduğu ve Türkçe dinî terimlerin giderek azaldığı görülmektedir. Bu da İslamîliği seçen Türklerin, Maniheizt ve Budist Uygurların aksine dinî terminoloji oluşturamadığını göstermektedir.

7. Arapça ve Farsça temelli gelişen ve Türkçe İslamî terimlerin terk edildiği metinlerde Türkçeden vazgeçişin sebepleri her ne olursa olsun, Türkçenin hem Maniheizt-Budist hem de İslamiyeti anlama ve anlatma adına çeşitli kavramları ifade etmede yetkinliğe sahip oluşu, Türkçenin Arapça ve Farsça kadar metafizik ve dinî bir dil olduğunu göstermektedir.

**Kısaltmalar**

<b>Abid.</b>	<i>Üç İtigsizler</i> (Bkz. Özönder,1998).
<b>Ar.</b>	Arapça.
<b>AY IV</b>	<i>Altun Yaruk IV. Tegzinç</i> (Bkz. Tokyürek, 2018).
<b>AY VII</b>	<i>Altun Yaruk VIII. Kitap</i> (Bkz. Çetin, 2017).
<b>AY VIII</b>	<i>Altun Yaruk VII. Kitap</i> (Bkz. Çetin, 2012).
<b>AY</b>	<i>Altun Yaruk</i> (Bkz. Kaya, 1994).
<b>Bah.</b>	<i>Bahrü'l-Hakâyık</i> (Bkz. Türk, 2009).
<b>BH</b>	<i>Behcetü'l-Hadâik Fî Mev'izati'l-Halâik</i> (Bkz. Canpolat, 2018).
<b>Bkz.</b>	Bakınız.
<b>BT I</b>	Berliner Turfan Texte I (Bkz Hazai ve Zieme, 1971).
<b>Bud.</b>	Budist Metinler.
<b>Çev.</b>	Çeviren.
<b>Çin.</b>	Çince.
<b>DKPAM</b>	<i>Daśakarmapathāvadānamālā</i> (Bkz. Elmalı, 2016).
<b>DLT</b>	<i>Divanü Lûgat-it-Türk</i> (Bkz. Atalay, 2013).
<b>DS</b>	Derleme Sözlüğü (Bkz. Türk Dil Kurumu, 2009).
<b>DTS</b>	Drevne Tyurskiy Slovar' (Bkz. Nadalyaev, 1969).
<b>EDPT</b>	<i>An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i> (Bkz. Clauson, 1972).
<b>EUyg.</b>	Eski Uygur Türkçesi.
<b>HTS VI</b>	<i>Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm</i> (Bkz. Ölmez, 1994).
<b>Huast.</b>	<i>Huastuanıft</i> (Bkz. Özbay, 2014).
<b>İKPM</b>	<i>İyi ve Kötü Prens Masalı</i> (Bkz. Hamilton, 2011).
<b>KB</b>	<i>Kutadgu Bilig</i> (Bkz. Arat, 2007).
<b>KDKT</b>	<i>Karışık Dilli Kur'an Tefsiri</i> (Bkz. Nalbant 2014).
<b>KE I</b>	<i>Kıyasü'l-Enbiyā</i> (Bkz. Ata, 1997).
<b>KE II</b>	<i>Kıyas-ı Enbiya: Türk Dil Kurumu Nüshası</i> (Bkz. Yılmaz vd., 2013).
<b>KN</b>	<i>Kâbüs-Nâme</i> (Bkz. Doğan, 2016).
<b>KT I</b>	<i>Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi</i> (Bkz. Ata, 2013).
<b>KTef.</b>	<i>Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı</i> (Bkz. Borovkov, 2002).
<b>Mait.</b>	<i>Maytrisimit</i> (Bkz. Tekin, 1976).
<b>Man.</b>	Maniheist Metinler.
<b>ME</b>	<i>Mukaddimetü'l-Edeb</i> (Bkz. Yüce, 2014).
<b>NF</b>	<i>Nehcü'l-Ferādīs</i> (Bkz. Eckmann vd., 2014).
<b>OTWF</b>	Old Turkic Word Formation (Bkz. Erdal, 1991).
<b>Örn.</b>	Örneğin.
<b>Skr.</b>	Sanskritçe.
<b>TSG</b>	<i>The Seeker's Glossary Of Buddhism</i> (Bkz. 1998).
<b>TT V</b>	Türkische Turfan Texte V (Bkz. Bang ve Gabain, 1931).
<b>vb.</b>	ve benzeri.
<b>vd.</b>	ve diğerleri.

- VEWT** *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen* (Bkz. Räsänän, 1969).
- YZ** *Türk Edebiyatının İlk Yusuf ve Züleyhâ Hikâyesi: Ali'nin Kıssa-yi Yūsuf'u* (Bkz. Cin, 2011).

### KAYNAKLAR

- Akdemir, Yılmaz, Hasan İsi (2017). Erken Orta Çağ Türkçesinde Dini Terminoloji Oluşturma. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1. 1-32.
- Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Edib Ahmet B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (1997).  *Kıyasü'l-Enbiyâ I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (1997).  *Kıyasü'l-Enbiyâ II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi* (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim (2013). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri I-II-III)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim (2013). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bang-Kaup, W. ve Gabain, A. V. (1931). *Turkische Turfan-Texte V*. SPAW. Berlin. 323-356.
- Borovkov, A.K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı*. Çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buswell, R. E. ve Lopez, D. S. (2013). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton: Princeton University Press.
- Canpolat, Mustafa (2018). *Behcetü'l Hadâik Fî Mev'izati'l-Halâik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cin, Ali (2011). *Türk Edebiyatının İlk Yusuf ve Züleyhâ Hikâyesi: Ali'nin Kıssa-yi Yūsuf'u*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Çağatay, Saadet (1968). *Türkçede Dinî Tabirler*. Necati Lugal Armağanı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 191-198.
- Çetin, Engin (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap*: Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları. Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin. Adana: Karahan Kitabevi.
- Çetin, Engin (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap*: Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları. Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin. Adana: Karahan Kitabevi.



- Demir, Nurettin, Emine Yılmaz (2007). “Uygur Edebiyatı: Nesir”. *Türk Edebiyatı Tarihi 1*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. 154-177.
- Demirci, Ümit Özgür (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Doğan, Enfel (2016). *Keykâvus Bin İskender Bin Vesmgîr Kâbûs-Nâme* (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük-Tıpkıbası). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, Janos vd. (2014). *Nehcü'l-Ferâdîs*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, Süer (2006). “Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve velle ögdisin ayur) Türkçe İslamî Terimlerin Kaynakları Üzerine”. *Bilig/Yaz 2006-Sayı:38*. 103-122.
- Elmalı, Murat (2016). *Daşakarmapathâvadânamâlâ* (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, Kemal, vd. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formations I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdoğan, İsmail (2016). “Divânu Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”. *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 2016:27 (2), 164-172.
- Gabain, A.von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James Russell (2011). *Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Masalı*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hazai, Georg, Peter Zieme (1971). *Fragmente der uigurischen Version des “Jin’gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu”*. Berliner Turfantexte I. Berlin: Akademie Verlag.
- İnan, Abdülkadir (1959). “Gerçek Kelimesi Üzerine Not”. *Türk Dili Dergisi*, Cilt VIII/Sayı 96, 687.
- Kafesoğlu, İbrahim (2010). *Türk Millî Kültürü*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk* (Giriş, Metin ve Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Küçük, Murat (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine At Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi* (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nadalyaev, V.M. vd. (1969). *Drevne Tyurskiy Slavar’*. Leningrad: Naulka.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2014). *Karışık Dilli Kur’an Tefsiri* (Çağatay, Oğuz ve Kıpçak Lehçeleriyle). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- O’Brien, Barbara (2018). “A Buddhist Teaching: Tathata, or Suchness”. *Learn Religions*. <https://www.learnreligions.com/tathata-or-suchness-450014> (Erişim Tarihi:28.04.2019).

- Ölmez, Mehmet (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önler, Zafer (2009). Karahanlı Dönem Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:10/Sayı:16, 187-197.
- Özbay, Betül (2014). *Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özönder, F. Sema Barutçu (1998). *Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özönder, F. Sema Barutçu (2003). “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslamî Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma”. *Kök Araştırmalar*, VII (Bahar 2003). 13-31.
- Räsänän, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Soothill, William Edward, Lewis Hodeus (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.
- “Sradhha” Terimi ile bilgilere [https://www.britannica.com/topic/saddha\\_adli\\_veritabanından](https://www.britannica.com/topic/saddha_adli_veritabanından) 20.04.2019 tarihinde erişildi.
- Tekin, Şinasi (1976). *Maytrisimit: Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Talat (1997). “-Isar Ekinin Türeyişi”. *Türkoloji Eleştirileri*. İstanbul: Simurg Yayınevi. s. 9-11.
- Tezcan, Semih (2001). “En Eski Türk Dili ve Yazını”. *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 271-323.
- The Seeker's Glossary Of Buddhism* (1998). By Sutra Translation Committee. Corporate Body Of The Buddha Educational Foundation. Buddha Dharma Education Association Inc.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kayseri.
- Tokyürek, Hacer (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, Vahit (2009). *Hatiboğlu Bahrü'l-Hakâyık (Giriş-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV (I-N)*. (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, Emine vd. (2013). *Kıtas-ı Enbiya: Türk Dil Kurumu Nüshası (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, Nuri (2014). *Hvarizm Türkçesi Tercümeli Şuster Nüshası: Mukaddimetü'l Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.